

Article history:

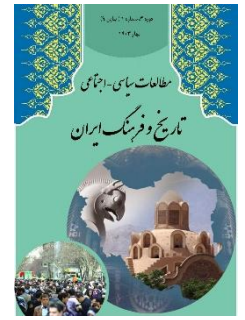
Received 03 January 2026

Revised 12 April 2026

Accepted 21 April 2026

Initial Published 21 April 2026

Final Publication 22 June 2026

Analysis of the Dimensions of the Continuity of Zoroastrian Presence along the Shores of the Persian Gulf from the Beginning of the Sasanian Period to the End of the Buyid Era

Iman. Pourjam^{1*}

¹ M.A. in History, Persian Gulf University, Bushehr, Iran

* Corresponding author email address: epoorjam@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Pourjam, I. (2026). Analysis of the Dimensions of the Continuity of Zoroastrian Presence along the Shores of the Persian Gulf from the Beginning of the Sasanian Period to the End of the Buyid Era. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(2), 1-12.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This study examines the dimensions of the continuity of Zoroastrian presence along the shores of the Persian Gulf from the beginning of the Sasanian period to the era of the Buyids. The Persian Gulf, as one of the most significant strategic and cultural regions of Iran, has consistently served as a locus for the settlement and interaction of diverse ethnic and religious groups. Zoroastrians, as one of the oldest religious communities in Iran, have played a significant role in this region. The primary objective of this research is to analyze the mechanisms underlying the continuity of Zoroastrian presence along the Persian Gulf and to assess the impact of political, social, and religious transformations on their existence. Employing a descriptive-analytical method and drawing upon library-based sources and historical documents, this study investigates the factors that contributed to either the persistence or decline of the Zoroastrian community in this region. The findings indicate that despite pressures arising from the expansion of Islam and political transformations, Zoroastrians were able to preserve their religious and social identity for a considerable period. The establishment and development of fire temples, the continuation of religious rituals, and the influential role of social institutions were among the key factors contributing to the continuity of this community. Ultimately, political pressures, forced migrations, and demographic changes led to a decline in the Zoroastrian presence along the Persian Gulf. The results of this study suggest that examining the history of religious communities such as the Zoroastrians in the Persian Gulf can provide a deeper understanding of Iran's cultural and religious transformations and highlight the importance of this region in preserving and transmitting ancient cultures.

Keywords: Zoroastrians, Persian Gulf, Sasanians, Buyids

EXTENDED ABSTRACT

The Persian Gulf has long constituted one of the most important cultural, commercial, and religious zones of Iran, functioning not merely as a maritime corridor between East and West but also as a dynamic arena of civilizational contact, settlement, and religious interaction. Within this historical geography, the continuity of Zoroastrian presence along the Gulf littoral occupies a significant place because it reveals the persistence of one of Iran's oldest religious communities across major political and confessional transformations. From the rise of the Sasanian Empire, when Zoroastrianism enjoyed the status of the imperial religion, to the end of the Buyid period, the shores and hinterlands of the Persian Gulf served as a meaningful space for the development, maintenance, and gradual contraction of Zoroastrian communal life. Historical and geographical works indicate that the Persian Gulf was not a marginal zone but a core region in which trade, mobility, and social exchange fostered durable forms of settlement and cultural continuity (Hosseini-Tabar, 1813; Ibn al-Balkhi, 1791; Le Strange, 1792). In this context, the Zoroastrian communities of the region cannot be understood solely as passive survivors of political change; rather, they were active participants in the religious and social history of southern Iran, developing institutions and patterns of life that enabled them to preserve communal cohesion over a long historical duration. The study of their sustained presence is therefore significant not only for reconstructing the religious history of the Persian Gulf, but also for clarifying broader questions concerning the endurance of minority identities, the role of sacred institutions in frontier and port environments, and the relationship between political power and religious adaptation in premodern Iran (Choksy, 2020; Mojtahedzadeh, 1799; Pourjam, 2024).

The main purpose of this study is to investigate the dimensions of the continuity of Zoroastrian presence along the shores of the Persian Gulf from the beginning of the Sasanian period to the end of the Buyid era and to explain the factors that contributed either to the endurance or the decline of this community over time. The central problem addressed here is how Zoroastrians, despite profound shifts in sovereignty, the fall of the Sasanian Empire, the spread of Islam, and changing social and demographic realities, were able to maintain their religious and social identity for centuries in this region. This question is important because the history of Zoroastrianism in the Persian Gulf reflects a layered interaction between institutional religion, local society, trade networks, and political authority. The study further seeks to determine the extent to which religious structures such as fire temples, the authority of priests, the cohesion of family and local networks, and the relative strategic position of Gulf settlements supported communal resilience. At the same time, it examines the pressures that gradually undermined this resilience, including taxation, conversion, migration, shrinking demographic concentration, and the weakening of collective institutions under new political conditions (Ansari, 2019; Choksy, 2020; Mojtahedzadeh, 1799). By framing the subject in this way, the research moves beyond a merely descriptive account of survival and instead presents the continuity of Zoroastrian life as a historically contingent process shaped by both resistance and accommodation. In doing so, it contributes to a more precise understanding of how ancient religious identities were preserved, negotiated, and transformed in one of Iran's most strategic regions (Amouzgar & Tafazzoli, 1801; Pourjam, 2024).

Methodologically, the study is based on a descriptive-analytical approach and relies on documentary and library research. This approach makes it possible first to gather the available historical data and then to interpret them in relation to the political, social, and religious transformations that affected Zoroastrian communities in the Persian Gulf across several centuries. The evidentiary basis of the research

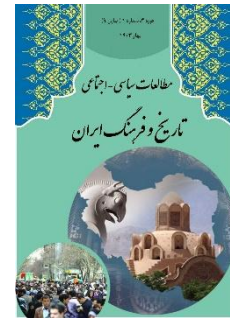
includes classical historical and geographical texts, modern historical analyses, and archaeological discussions concerning religious structures and settlement patterns. Among the key sources are the regional descriptions of Ibn al-Balkhi and Le Strange, which provide important information on the geography, settlement, and historical significance of the Gulf zone (Ibn al-Balkhi, 1791; Le Strange, 1792). These are complemented by modern scholarship on Zoroastrianism after Islam and on the religious history of the Persian Gulf, especially studies that examine the continuity of Zoroastrian communities under Islamic rule and the broader cultural geography of the region (Ansari, 2019; Choksy, 2020; Hosseini-Tabar, 1813). The temporal scope of the research extends from the establishment of Sasanian rule in 224 CE to the end of the Buyid period in 1055 CE, a frame chosen because it encompasses both the high point of Zoroastrian state support and the subsequent centuries during which the community confronted the consequences of conquest, Islamization, and political reconfiguration. Spatially, the study focuses on the northern and southern shores of the Persian Gulf, with particular attention to settlements and ports such as Bushehr, Siraf, and their surrounding zones, where evidence points to sustained Zoroastrian activity and institution-building (Mojtahedzadeh, 1799; Pourjam, 2024). Through this method, the study reconstructs the conditions under which communal continuity was maintained and identifies the mechanisms by which religious identity persisted in a region shaped simultaneously by mobility and vulnerability.

The findings indicate that during the Sasanian period the Persian Gulf emerged as a major zone of Zoroastrian presence because of its strategic location, economic vitality, and integration into the administrative and ideological structures of the empire. As adherents of the official religion, Zoroastrians in the Gulf region were able to establish coherent religious, social, and economic systems that reinforced both identity and communal durability. The social structure of the community appears to have included priests, agricultural groups, merchants, and artisans, all of whom participated in a social order that linked ritual life with material survival. Priests played a particularly central role, since they supervised religious observance, preserved doctrinal continuity, and transmitted ritual practice across generations (Amouzgar & Tafazzoli, 1801). The creation and maintenance of fire temples represented one of the strongest institutional foundations of this continuity. Important fire temples in places associated with the Gulf littoral, including sites near Siraf and Borazjan, functioned not only as sacred centers of worship but also as communal nodes through which collective memory, ritual belonging, and social solidarity were reinforced (Le Strange, 1792; Mojtahedzadeh, 1799). These institutions allowed Zoroastrians to embed their religious life into the physical landscape of the region and to transform local settlements into enduring centers of religious culture. The evidence also suggests that Zoroastrian communities developed local networks capable of preserving identity through education, ritual repetition, and forms of communal interdependence, all of which strengthened their ability to withstand later historical disruption (Choksy, 2020; Pourjam, 2024). Thus, the continuity of Zoroastrian presence in the Sasanian and immediately post-Sasanian Persian Gulf should be understood as the product of strong institutions, local integration, and an organized religious culture that linked territory, ritual, and community.

A second major finding concerns the complex impact of the Islamic conquest and the centuries that followed. The arrival and spread of Islam in Iran marked a decisive turning point in the history of Zoroastrian communities, including those residing along the Persian Gulf. With the fall of the Sasanian state, Zoroastrians lost the political protection that had previously sustained their privileged religious position, and many of their communal institutions came under pressure. Fire temples were in some cases damaged, repurposed, or deprived of their former social authority, while Zoroastrians were increasingly

subjected to the fiscal and legal conditions imposed upon non-Muslim communities, including the payment of jizya (Choksy, 2020; Le Strange, 1792). Yet the decline of Zoroastrian presence was neither immediate nor uniform. The evidence points instead to a prolonged process characterized by both resistance and adaptation. Some communities preserved religious life through the concealed continuation of rituals, the maintenance of priestly authority, and the nurturing of communal solidarity within more limited social spaces (Amouzgar & Tafazzoli, 1801; Ansari, 2019). Others adopted strategies of accommodation, accepting the external legal framework of Islamic rule while attempting to preserve internal religious identity. Migration also became a major factor in this phase. Some Zoroastrians moved from the Gulf region to more remote parts of Iran, while others eventually migrated to India, where they contributed to the formation of the Parsi communities that preserved Zoroastrian identity outside Iran (Mojtahedzadeh, 1799). Over time, however, a combination of conversion, dispersal, economic pressure, social discrimination, and demographic contraction weakened the communal fabric of Zoroastrian life in the Persian Gulf. The study therefore shows that the survival of the community depended on a delicate balance between institutional continuity and strategic adaptation, but that this balance was gradually eroded as political pressures and social change accumulated across the early Islamic and Buyid periods (Choksy, 2020; Ibn al-Balkhi, 1791; Pourjam, 2024).

In conclusion, this study demonstrates that the continuity of Zoroastrian presence along the shores of the Persian Gulf from the Sasanian period to the end of the Buyid era was the result of a historically layered interaction between religious institutions, communal solidarity, geography, and political transformation. Zoroastrian communities were able to endure for centuries because they possessed durable internal structures, especially fire temples, priestly leadership, and strong social networks that supported the transmission of belief and ritual life. At the same time, their long-term decline reveals how sustained external pressure, conversion, migration, and demographic fragmentation can gradually weaken even deeply rooted religious communities. The Persian Gulf emerges from this study not simply as a commercial zone but as a major historical setting in which ancient cultural and religious traditions were maintained, contested, and transformed. The history of the Zoroastrians in this region therefore offers a valuable case for understanding the persistence of minority identities under changing regimes and the broader cultural history of southern Iran. It also underscores the importance of further comparative and interdisciplinary research on religious communities living under political and confessional pressure, particularly through deeper engagement with regional historical documentation and archaeological evidence.

واکاوی ابعاد تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس از آغاز ساسانیان تا پایان آل بویه

ایمان پورجم¹

۱. کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: epoorjam@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

پورجم، ایمان. (۱۴۰۵). واکاوی ابعاد تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس از آغاز ساسانیان تا پایان آل بویه. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۲)، ۱-۱۲.

این پژوهش به بررسی ابعاد تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس از آغاز دوره ساسانیان تا عصر آل بویه می‌پردازد. خلیج فارس به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مناطق استراتژیک و فرهنگی ایران، همواره محل استقرار و تعامل اقوام و مذاهب مختلف بوده است. زرتشتیان، به‌عنوان یکی از کهن‌ترین جوامع مذهبی ایران، در این منطقه نقش مهمی ایفا کرده‌اند. هدف اصلی این تحقیق واکاوی نحوه استمرار حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس و تأثیر تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی بر حیات آنان است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی، به بررسی عواملی پرداخته که موجب تداوم یا زوال جامعه زرتشتی در این منطقه شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که علی‌رغم فشارهای ناشی از گسترش اسلام و تغییرات سیاسی، زرتشتیان موفق شدند برای مدتی طولانی هویت مذهبی و اجتماعی خود را حفظ کنند. ایجاد و توسعه آتشکده‌ها، تداوم آیین‌های مذهبی و نقش مؤثر نهادهای اجتماعی از جمله عوامل مهم در استمرار این جامعه بوده است. در نهایت، فشارهای سیاسی، مهاجرت‌های اجباری و تغییرات جمعیتی منجر به کاهش حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مطالعه تاریخ جوامع مذهبی مانند زرتشتیان در خلیج فارس می‌تواند درک عمیق‌تری از تحولات فرهنگی و مذهبی ایران ارائه دهد و اهمیت این منطقه را در حفظ و انتقال فرهنگ‌های کهن برجسته سازد.

کلیدواژگان: زرتشتیان، خلیج فارس، ساسانیان، آل بویه

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

خلیج فارس در طول تاریخ، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز فرهنگی، تجاری و مذهبی ایران، همواره نقش برجسته‌ای در تحولات تاریخی منطقه ایفا کرده است. این منطقه نه‌تنها به‌عنوان گذرگاه حیاتی برای تجارت و ارتباطات میان شرق و غرب شناخته می‌شود، بلکه بستری مناسب برای تعامل و همزیستی اقوام و مذاهب گوناگون نیز فراهم کرده است (Hosseini-Tabar, 1813; Ibn al-Balkhi, 1791). خلیج فارس از دیرباز یکی از کانون‌های همگرایی بازرگانی و تعاملات فرهنگی بوده و به‌عنوان پل ارتباطی میان تمدن‌های مختلف نقش‌آفرینی کرده است (Hosseini-Tabar, 1813).

در این میان، زرتشتیان به‌عنوان یکی از کهن‌ترین جوامع مذهبی ایران، حضور پررنگی در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس داشته‌اند. حضور آن‌ها در این منطقه از دوران ساسانیان آغاز شد و با وجود تحولات گسترده سیاسی و مذهبی، تا دوره آل بویه ادامه یافت (Choksy, 2020; Mojtabahzadeh, 1799). شواهد تاریخی نشان می‌دهد که زرتشتیان در این منطقه، با ایجاد آتشکده‌ها و مراکز مذهبی، نقش مهمی در تحکیم هویت مذهبی و فرهنگی خود ایفا کردند (Amouzgar & Tafazzoli, 1801).

با ظهور اسلام و گسترش آن در سراسر ایران، زرتشتیان با چالش‌های متعددی روبه‌رو شدند. فشارهای سیاسی، تغییرات مذهبی و اجتماعی و همچنین مهاجرت‌های اجباری، جامعه زرتشتیان را تحت تأثیر قرار داد (Ansari, 2019; Choksy, 2020). با این حال، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که زرتشتیان برای مدت طولانی توانستند هویت مذهبی و فرهنگی خود را در منطقه حفظ کنند. وجود آتشکده‌های مهم مانند آتشکده محمدآباد برازجان و آتشکده کنار سیراف نشان‌دهنده اهمیت این منطقه برای جامعه زرتشتی است (Le Strange, 1792).

مطالعه جامعه زرتشتیان خلیج فارس از جنبه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و مذهبی اهمیت ویژه‌ای دارد. این پژوهش تلاش می‌کند به این سؤال اساسی پاسخ دهد که چگونه زرتشتیان توانستند با وجود فشارهای سیاسی و مذهبی، حضور خود را در کرانه‌های خلیج فارس حفظ کنند و چه عواملی در تداوم یا زوال آن‌ها نقش داشته‌اند (Pourjam, 2024). اهمیت این مطالعه در درک بهتر از دینامیک‌های اجتماعی و مذهبی ایران باستان و همچنین بررسی تعامل مذاهب در دوره‌های تاریخی مختلف نهفته است.

هدف این پژوهش، بررسی ابعاد تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس از دوره ساسانیان تا آل بویه است. این تحقیق تلاش می‌کند با بهره‌گیری از منابع معتبر تاریخی و تحلیل اسناد موجود، تأثیر تحولات مذهبی و سیاسی را بر جامعه زرتشتیان این منطقه تحلیل کند (Mojtabahzadeh, 1799). همچنین، این پژوهش به بررسی ساختارهای مذهبی، اجتماعی و اقتصادی زرتشتیان و نحوه تعامل آن‌ها با دیگر اقوام و مذاهب منطقه خواهد پرداخت.

در نهایت، یافته‌های این تحقیق می‌تواند درک بهتری از تاریخ مذهبی و اجتماعی خلیج فارس ارائه دهد و اهمیت این منطقه را در حفظ و انتقال فرهنگ‌های کهن برجسته سازد.

روش تحقیق

روش توصیفی-تحلیلی

این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی برای بررسی ابعاد تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس بهره گرفته است. روش توصیفی-تحلیلی به محقق این امکان را می‌دهد که ابتدا داده‌های تاریخی و اطلاعات موجود درباره موضوع تحقیق را گردآوری کند و سپس با تحلیل این داده‌ها، روابط علت و معلولی را شناسایی کند (Pourjam, 2024). در این پژوهش، اطلاعات گردآوری‌شده از منابع معتبر تاریخی

و باستان‌شناسی، توصیف و تحلیل شده‌اند تا تصویری جامع از وضعیت زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس از دوره ساسانیان تا آل بویه ارائه شود.

منابع مورد استفاده

برای دستیابی به اطلاعات معتبر و دقیق، این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. منابع مورد استفاده شامل موارد زیر هستند:

کتب تاریخی: آثار مورخان کهن مانند ابن بلخی (Ibn al-Balkhi, 1791) و لسترنج (Le Strange, 1792) که اطلاعات دقیقی در مورد حضور زرتشتیان و ساختارهای مذهبی و اجتماعی آنان ارائه داده‌اند. همچنین آثار مدرن مانند پژوهش چوکسی (Choksy, 2020) که بر روی تعامل زرتشتیان و مسلمانان تمرکز دارد. مقالات پژوهشی: مقالات تخصصی که به بررسی تأثیر حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس پرداخته‌اند (Ansari, 2019; Mojtahedzadeh, 1799). این مقالات اطلاعات دقیق‌تری درباره عوامل اجتماعی، اقتصادی و مذهبی مؤثر بر حیات زرتشتیان ارائه می‌دهند. اسناد باستان‌شناسی: مطالعات و یافته‌های باستان‌شناسی مربوط به آتشکده‌ها و مراکز مذهبی زرتشتیان در مناطق مختلف خلیج فارس که شواهد عینی درباره حضور و فعالیت زرتشتیان ارائه می‌کنند (Amouzgar & Tafazzoli, 1801). این اسناد به شناسایی موقعیت‌های مکانی و ساختارهای مذهبی زرتشتیان کمک کرده‌اند.

محدوده زمانی و مکانی پژوهش

محدوده زمانی این پژوهش از آغاز حکومت ساسانیان (۲۲۴ میلادی) تا پایان دوره آل بویه (۱۰۵۵ میلادی) را در بر می‌گیرد. انتخاب این بازه زمانی به این دلیل است که دوره ساسانیان نقطه اوج حضور و قدرت زرتشتیان در ایران بود و در دوره آل بویه، تغییرات عمده‌ای در وضعیت مذهبی و اجتماعی این جامعه ایجاد شد (Choksy, 2020). محدوده مکانی پژوهش شامل کرانه‌های خلیج فارس، به‌ویژه مناطق شمالی و جنوبی این پهنه آبی است که محل استقرار اصلی زرتشتیان بوده‌اند. این مناطق شامل شهرها و بنادر مهمی چون بوشهر، بندر سیراف و نواحی اطراف آن‌ها است که آثار و شواهد متعددی از فعالیت‌های زرتشتیان در آن‌ها یافت شده است (Ibn al-Balkhi, 1791; Mojtahedzadeh, 1799). تمرکز بر این محدوده زمانی و مکانی به درک بهتر از تحولات اجتماعی، اقتصادی و مذهبی جامعه زرتشتی در کرانه‌های خلیج فارس کمک می‌کند و امکان تحلیل دقیق‌تری از عوامل تداوم یا زوال این جامعه مذهبی را فراهم می‌سازد.

نتایج و یافته‌ها

تداوم حضور زرتشتیان در دوران ساسانیان

ساختارهای مذهبی و اجتماعی زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس

در دوران ساسانیان (۲۲۴-۶۵۱ میلادی)، زرتشتیان به‌عنوان پیروان دین رسمی امپراتوری، در مناطق مختلف ایران، از جمله کرانه‌های خلیج فارس، حضور گسترده‌ای داشتند. این منطقه به دلیل موقعیت استراتژیک و اهمیت تجاری، به یکی از مراکز مهم استقرار زرتشتیان تبدیل شد (Ibn al-Balkhi, 1791). شواهد تاریخی نشان می‌دهد که زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس نه تنها به فعالیت‌های مذهبی مشغول بودند، بلکه در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی نیز نقش فعالی داشتند (Le Strange, 1792).

ساختارهای اجتماعی زرتشتیان در این منطقه شامل نظام‌های مذهبی، اقتصادی و فرهنگی بود که به‌طور هماهنگ عمل می‌کردند. جامعه زرتشتیان به چندین طبقه اجتماعی تقسیم می‌شد که شامل موبدان (روحانیون)، کشاورزان، بازرگانان و صنعتگران بود. موبدان نقش مهمی در هدایت مذهبی جامعه داشتند و با نظارت بر آداب و رسوم مذهبی، انسجام دینی و فرهنگی زرتشتیان را حفظ می‌کردند (Amouzgar & Tafazzoli, 1801).

از منظر اجتماعی، زرتشتیان توانستند شبکه‌های قوی از جوامع محلی ایجاد کنند که در طول زمان به حفظ هویت مذهبی و فرهنگی آن‌ها کمک کرد. این جوامع با ایجاد مدارس دینی و برگزاری آیین‌های مذهبی منظم، به تداوم سنت‌های زرتشتی کمک کردند (Choksy, 2020).

نقش آتشکده‌ها و مراکز مذهبی در تحکیم هویت زرتشتی

آتشکده‌ها به‌عنوان اصلی‌ترین مراکز مذهبی زرتشتیان، نقش بسیار مهمی در حفظ و تحکیم هویت مذهبی آن‌ها ایفا می‌کردند. در کرانه‌های خلیج فارس، آتشکده‌های متعددی ساخته شد که هر کدام نمادی از قدرت و ثبات جامعه زرتشتی در این منطقه بود. آتشکده‌های مهمی مانند آتشکده کنار سیراف و آتشکده محمدآباد برازجان به‌عنوان مراکز اصلی عبادت و گردهمایی‌های دینی شناخته می‌شدند (Mojtahedzadeh, 1799).

این آتشکده‌ها نه تنها مکان‌های مقدس برای عبادت بودند، بلکه به‌عنوان مراکز فرهنگی و اجتماعی نیز عمل می‌کردند. موبدان در این مکان‌ها مراسم مذهبی را برگزار می‌کردند و آموزش‌های دینی به نسل‌های جوان ارائه می‌دادند (Amouzgar & Tafazzoli, 1801). وجود این آتشکده‌ها نقش مهمی در ایجاد پیوستگی اجتماعی میان زرتشتیان داشت و به آن‌ها کمک می‌کرد تا در برابر فشارهای فرهنگی و مذهبی مقاومت کنند (Choksy, 2020).

همچنین، آتشکده‌ها به‌عنوان نمادهای هویت زرتشتی در کرانه‌های خلیج فارس شناخته می‌شدند و حضور آن‌ها نشانه‌ای از قدرت و نفوذ زرتشتیان در منطقه بود. این مراکز مذهبی، با فراهم آوردن فضایی برای برگزاری آیین‌های جمعی، احساس تعلق اجتماعی و دینی را در میان پیروان تقویت می‌کردند (Ansari, 2019).

در نهایت، می‌توان گفت که آتشکده‌ها و ساختارهای مذهبی دیگر به زرتشتیان این امکان را دادند که هویت مذهبی خود را در برابر تغییرات سیاسی و مذهبی دوران حفظ کنند و نقش مهمی در تداوم حضور آن‌ها در کرانه‌های خلیج فارس ایفا کردند (Pourjam, 2024).

تأثیر تحولات سیاسی و مذهبی بر جامعه زرتشتی

تأثیر ورود اسلام بر زرتشتیان منطقه

ورود اسلام به ایران در قرن هفتم میلادی، نقطه عطفی در تاریخ جوامع مذهبی این سرزمین، به‌ویژه زرتشتیان بود. با سقوط امپراتوری ساسانی و گسترش اسلام، زرتشتیان به‌عنوان پیروان دین پیشین امپراتوری، با تغییرات عمده‌ای در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی مواجه شدند (Choksy, 2020). کرانه‌های خلیج فارس نیز از این تحولات مستثنا نبود و زرتشتیان ساکن این منطقه تحت تأثیر مستقیم فتوحات اسلامی قرار گرفتند (Ibn al-Balkhi, 1791).

یکی از نخستین تأثیرات ورود اسلام، کاهش قدرت و نفوذ سیاسی زرتشتیان بود. با تسلط خلفای اسلامی، ساختارهای مذهبی زرتشتی مانند آتشکده‌ها تحت فشار قرار گرفتند و در بسیاری موارد تخریب یا به کاربری‌های جدید تبدیل شدند (Mojtahedzadeh, 1799). همچنین، زرتشتیان برای حفظ دین خود مجبور به پرداخت جزیه شدند، مالیاتی که به غیرمسلمانان تحمیل می‌شد تا در قلمرو اسلامی اجازه زندگی و عبادت داشته باشند (Le Strange, 1792).

با گذشت زمان، بخشی از جامعه زرتشتیان به دلیل فشارهای اقتصادی، اجتماعی و مذهبی، به اسلام گرویدند. با این حال، گروه‌هایی نیز مقاومت کردند و تلاش نمودند هویت مذهبی خود را حفظ کنند (Ansari, 2019). در برخی موارد، زرتشتیان به مناطق دورافتاده‌تر مهاجرت کردند تا از فشارهای حاکمان اسلامی دور بمانند و در امنیت بیشتری به عبادات مذهبی خود ادامه دهند (Choksy, 2020).

مقاومت‌ها و سازگاری‌های جامعه زرتشتی در مواجهه با تغییرات

در مواجهه با تحولات سیاسی و مذهبی، جامعه زرتشتی در کرانه‌های خلیج فارس ترکیبی از مقاومت و سازگاری را در پیش گرفت. در مواردی، زرتشتیان با اتخاذ استراتژی‌های مختلف تلاش کردند تا هویت دینی و فرهنگی خود را حفظ کنند. مقاومت‌های مذهبی به شکل حفظ آتشکده‌ها، برگزاری مراسم مذهبی پنهانی و آموزش سنت‌های دینی به نسل‌های جوان ادامه یافت (Amouzgar & Tafazzoli, 1801). یکی از نمونه‌های بارز مقاومت، مهاجرت گروه‌های زرتشتی به مناطق امن‌تر بود. بسیاری از زرتشتیان کرانه‌های خلیج فارس به هند مهاجرت کردند و جوامعی مانند پارسیان هند را شکل دادند که تا امروز نیز هویت زرتشتی خود را حفظ کرده‌اند (Mojtahedzadeh, 1799). در عین حال، برخی از زرتشتیان استراتژی سازگاری را در پیش گرفتند و با حاکمان اسلامی تعامل کردند. این گروه‌ها تلاش کردند تا با پذیرش ظاهری قوانین اسلامی، از تخریب کامل جامعه خود جلوگیری کنند (Ansari, 2019). پرداخت جزیه و رعایت قوانین شریعت اسلامی به آن‌ها اجازه می‌داد تا به حیات دینی خود ادامه دهند، اگرچه در سطحی محدودتر (Le Strange, 1792).

تعامل میان مقاومت و سازگاری باعث شد که زرتشتیان بتوانند برای چندین قرن پس از ورود اسلام، به حیات خود در کرانه‌های خلیج فارس ادامه دهند. با این حال، فشارهای مداوم، مهاجرت‌های اجباری و تغییرات اجتماعی و مذهبی باعث شد که جمعیت زرتشتیان در این منطقه به مرور زمان کاهش یابد (Choksy, 2020).

در نهایت، این تعامل پیچیده میان مقاومت و سازگاری، نشان‌دهنده تلاش جامعه زرتشتی برای حفظ هویت مذهبی خود در مواجهه با تغییرات گسترده سیاسی و مذهبی است (Pourjam, 2024). این پدیده، نمونه‌ای از نحوه برخورد جوامع مذهبی با فشارها و تحولات تاریخی در طول زمان محسوب می‌شود.

عوامل تداوم یا زوال جامعه زرتشتی در خلیج فارس

مهاجرت‌ها، تغییرات جمعیتی و کاهش تعداد زرتشتیان

یکی از مهم‌ترین عواملی که بر تداوم یا زوال جامعه زرتشتی در خلیج فارس تأثیرگذار بود، مهاجرت‌های گسترده و تغییرات جمعیتی پس از ورود اسلام به منطقه بود. با شروع فتوحات اسلامی و تسلط مسلمانان بر کرانه‌های خلیج فارس، زرتشتیان تحت فشارهای مذهبی، اقتصادی و اجتماعی قرار گرفتند که موجب شد بخشی از این جامعه به مهاجرت‌های اجباری یا داوطلبانه دست بزنند (Choksy, 2020).

بسیاری از زرتشتیان برای حفظ دین و آیین‌های مذهبی خود، به مناطق دورافتاده‌تر یا خارج از مرزهای ایران مهاجرت کردند. یکی از مقاصد اصلی مهاجرت زرتشتیان، هندوستان بود، جایی که این جامعه مهاجر موفق شد هویت مذهبی خود را در قالب پارسیان هند حفظ کند (Mojtahedzadeh, 1799). همچنین، برخی از زرتشتیان به مناطق مرکزی ایران کوچ کردند تا از فشارهای مستقیم حکومت‌های اسلامی دور بمانند (Ansari, 2019). علاوه بر مهاجرت، تغییرات جمعیتی نیز به تدریج موجب کاهش تعداد زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس شد. اسلام آوردن بخشی از جمعیت زرتشتی به دلیل فشارهای اقتصادی (مانند پرداخت جزیه) و اجتماعی (مانند محدودیت‌های شغلی و حقوقی) از دیگر دلایل کاهش جمعیت زرتشتیان بود (Le Strange, 1792). به مرور زمان، با کاهش جمعیت و پراکندگی جغرافیایی، پیوستگی اجتماعی جامعه زرتشتی در این منطقه تضعیف شد که زمینه‌ساز زوال تدریجی آن گردید (Ibn al-Balkhi, 1791).

دلایل حفظ یا از دست رفتن هویت مذهبی در این منطقه

حفظ یا از دست رفتن هویت مذهبی زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس به عوامل متعددی بستگی داشت. یکی از مهم‌ترین عوامل حفظ هویت مذهبی، وجود ساختارهای مذهبی مانند آتشکده‌ها بود که به‌عنوان مراکز عبادی و فرهنگی، نقش محوری در تداوم آیین‌های زرتشتی داشتند (Amouzgar & Tafazzoli, 1801).

همچنین، فعالیت‌های موبدان و برگزاری آیین‌های مذهبی به صورت مخفیانه در دوران‌های پرتنش، از دیگر دلایل حفظ هویت زرتشتی در این منطقه محسوب می‌شود (Choksy, 2020).

در کنار این عوامل، همبستگی اجتماعی میان زرتشتیان و ایجاد شبکه‌های حمایتی نیز در تداوم هویت مذهبی نقش داشته است. خانواده‌ها و جوامع کوچک زرتشتی با انتقال سنت‌ها و ارزش‌های مذهبی به نسل‌های بعد، تلاش کردند تا در برابر فشارهای محیطی مقاومت کنند (Ansari, 2019). اما در مقابل، دلایل از دست رفتن هویت مذهبی نیز قابل توجه است. فشارهای اقتصادی مانند الزام به پرداخت جزیه، تبعیض‌های اجتماعی و محدودیت‌های شغلی، زرتشتیان را در موقعیتی قرار داد که بسیاری از آن‌ها برای بهبود شرایط زندگی، دین خود را تغییر داده و به اسلام گرویدند (Le Strange, 1792). این تغییر دین، به‌ویژه در میان طبقات پایین‌تر جامعه زرتشتی که توانایی پرداخت جزیه را نداشتند، رایج‌تر بود (Ibn al-Balkhi, 1791). از دیگر عوامل مؤثر در از دست رفتن هویت مذهبی زرتشتیان می‌توان به ازدواج‌های مختلط و تعامل نزدیک با جوامع مسلمان اشاره کرد. این نوع تعاملات در طول زمان منجر به استحاله فرهنگی و مذهبی جامعه زرتشتی شد (Choksy, 2020). در نهایت، می‌توان گفت که تعامل میان مقاومت و سازگاری نقش تعیین‌کننده‌ای در سرنوشت جامعه زرتشتی کرانه‌های خلیج فارس داشته است. در حالی که برخی از زرتشتیان توانستند هویت مذهبی خود را حفظ کنند، بخش بزرگی از این جامعه به دلیل فشارهای مداوم و تغییرات اجتماعی، هویت خود را از دست دادند و یا مجبور به مهاجرت شدند (Pourjam, 2024).

بحث و تحلیل

تحلیل عوامل مؤثر در تداوم حضور زرتشتیان

تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس را می‌توان نتیجه تعامل پیچیده‌ای از عوامل مذهبی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دانست. یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در بقای این جامعه، حضور ساختارهای مذهبی قدرتمند مانند آتشکده‌ها بود که به‌عنوان کانون‌های عبادی و فرهنگی عمل می‌کردند (Amouzgar & Tafazzoli, 1801). این آتشکده‌ها نه تنها به‌عنوان مکان‌های مقدس برای عبادت شناخته می‌شدند، بلکه مکانی برای برگزاری مراسم جمعی و تقویت پیوندهای اجتماعی نیز بودند.

عامل دیگری که نقش مهمی در تداوم حضور زرتشتیان ایفا کرد، نقش موبدان به‌عنوان رهبران دینی و اجتماعی بود. موبدان با نظارت بر اجرای دقیق آیین‌های مذهبی و آموزش تعالیم زرتشتی به نسل‌های جدید، در تقویت هویت مذهبی جامعه زرتشتی نقش بسزایی داشتند (Choksy, 2020).

همچنین، همبستگی اجتماعی در میان زرتشتیان، به‌ویژه در جوامع کوچک‌تر، به آن‌ها کمک کرد تا در برابر فشارهای محیطی مقاومت کنند. این شبکه‌های اجتماعی قوی باعث شد که زرتشتیان بتوانند سنت‌ها و آیین‌های خود را حتی در شرایط دشوار حفظ کنند (Ansari, 2019).

از سوی دیگر، موقعیت جغرافیایی خلیج فارس به‌عنوان یک منطقه مرزی و تجاری مهم، امکان تعامل با جوامع مختلف را برای زرتشتیان فراهم می‌کرد. این تعاملات در برخی موارد به آن‌ها اجازه داد تا از فشارهای شدید مذهبی و سیاسی که در مناطق مرکزی ایران وجود داشت، دور بمانند (Le Strange, 1792).

مقایسه وضعیت زرتشتیان خلیج فارس با سایر مناطق ایران

وضعیت زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس در مقایسه با سایر مناطق ایران، تفاوت‌های قابل توجهی داشته است. در مناطقی مانند فارس مرکزی و خراسان، زرتشتیان تحت فشار شدیدتری قرار گرفتند و بسیاری از آن‌ها یا مجبور به پذیرش اسلام شدند یا به مناطق دورافتاده مهاجرت کردند (Ibn al-Balkhi, 1791).

در حالی که در کرانه‌های خلیج فارس، به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص و فاصله از مراکز قدرت خلافت اسلامی، زرتشتیان توانستند مدت بیشتری به آیین‌های مذهبی خود پایبند بمانند (Choksy, 2020).

در مناطقی مانند یزد و کرمان که امروزه به‌عنوان مهم‌ترین مراکز باقی‌مانده زرتشتیان شناخته می‌شوند، جامعه زرتشتی توانست با حفظ پیوندهای قوی اجتماعی و ساختارهای مذهبی مستحکم، بقای خود را تضمین کند. در مقابل، در کرانه‌های خلیج فارس، فشارهای سیاسی و اقتصادی و مهاجرت‌های اجباری باعث شد که جمعیت زرتشتیان به تدریج کاهش یابد (Mojtahedzadeh, 1799). نکته قابل توجه این است که تعامل زرتشتیان خلیج فارس با جوامع تجاری منطقه، به آن‌ها امکان داد تا در دوره‌های مختلف، در اقتصاد منطقه نقش ایفا کنند و از این طریق جایگاه اجتماعی خود را حفظ کنند. این ویژگی در بسیاری از مناطق مرکزی ایران کمتر مشاهده می‌شود، جایی که زرتشتیان عمدتاً در موقعیت‌های اجتماعی پایین‌تری قرار داشتند (Ansari, 2019).

نقش ساختارهای مذهبی و اجتماعی در حفظ هویت زرتشتی

ساختارهای مذهبی و اجتماعی زرتشتیان، ستون‌های اصلی در حفظ هویت دینی و فرهنگی این جامعه بودند. آتشکده‌ها به‌عنوان مهم‌ترین نمادهای مذهبی، مکان‌هایی برای عبادت و برگزاری آیین‌های جمعی فراهم می‌کردند که باعث تقویت همبستگی اجتماعی در میان زرتشتیان می‌شد (Amouzgar & Tafazzoli, 1801). در کنار آن، نهادهای دینی مانند موبدان و هیربدان نقش مهمی در نظارت بر اجرای آیین‌های مذهبی و انتقال آن به نسل‌های جدید داشتند (Choksy, 2020). از نظر اجتماعی، ساختارهای خانوادگی و قبیله‌ای در جوامع زرتشتی باعث تقویت پیوندهای اجتماعی و مذهبی شد. خانواده‌ها به‌عنوان اولین محل آموزش تعالیم دینی، نقش کلیدی در حفظ هویت مذهبی ایفا کردند (Ansari, 2019). همچنین، ایجاد شبکه‌های حمایتی در میان زرتشتیان به آن‌ها کمک کرد تا در برابر فشارهای اجتماعی و اقتصادی مقاومت کنند.

یکی دیگر از عوامل مؤثر در حفظ هویت مذهبی، برگزاری آیین‌ها و جشن‌های مذهبی مانند نوروز، مهرگان و سده بود که علاوه بر جنبه‌های مذهبی، باعث تقویت همبستگی اجتماعی در میان زرتشتیان می‌شد (Mojtahedzadeh, 1799). در نهایت، می‌توان گفت که تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس، نتیجه تعامل پیچیده‌ای از عوامل مذهبی، اجتماعی و اقتصادی بوده است. در حالی که فشارهای سیاسی و مذهبی تهدیدی جدی برای بقای این جامعه محسوب می‌شد، ساختارهای مذهبی و اجتماعی مستحکم به زرتشتیان این امکان را داد تا برای قرن‌ها هویت خود را حفظ کنند (Pourjam, 2024).

نتیجه‌گیری

این پژوهش به بررسی ابعاد تداوم حضور زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس از آغاز دوره ساسانیان تا دوره آل بویه پرداخت و تلاش کرد نقش این جامعه مذهبی را در تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی منطقه تحلیل کند. نتایج تحقیق نشان داد که زرتشتیان، به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین جوامع مذهبی ایران، توانستند با اتکا به ساختارهای مذهبی و اجتماعی مستحکم خود، برای مدتی طولانی در برابر تغییرات عمده سیاسی و مذهبی مقاومت کنند.

یکی از مهم‌ترین عوامل تداوم حضور زرتشتیان در منطقه، وجود آتشکده‌ها و مراکز مذهبی بود که علاوه بر نقش عبادی، به‌عنوان مراکز فرهنگی و اجتماعی عمل می‌کردند و پیوندهای اجتماعی میان پیروان دین زرتشت را تقویت می‌کردند. همچنین، رهبری دینی موبدان و برگزاری منظم آیین‌های مذهبی به حفظ هویت زرتشتیان کمک شایانی کرد. ورود اسلام به ایران و تغییرات ناشی از آن، جامعه زرتشتیان را با چالش‌های جدی مواجه ساخت. فشارهای مذهبی، پرداخت جزیه، محدودیت‌های اجتماعی و اقتصادی و در نهایت مهاجرت‌های گسترده به

مناطق دیگر (مانند هند) از مهم‌ترین دلایل کاهش جمعیت زرتشتیان در کرانه‌های خلیج فارس بود. با این حال، بخشی از جامعه زرتشتی توانست با استفاده از استراتژی‌های سازگاری و مقاومت، هویت خود را برای چندین قرن حفظ کند.

این مطالعه نشان می‌دهد که بررسی سرگذشت جوامع مذهبی تحت فشارهای سیاسی و مذهبی می‌تواند درک بهتری از پویایی‌های فرهنگی و اجتماعی مناطق تاریخی ارائه دهد. در نهایت، تحلیل وضعیت زرتشتیان کرانه‌های خلیج فارس نه تنها به روشن شدن ابعاد کمتر شناخته‌شده از تاریخ ایران کمک می‌کند، بلکه می‌تواند زمینه‌ساز مطالعات تطبیقی درباره تعامل مذاهب و فرهنگ‌ها در مناطق دیگر نیز باشد. پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌های آتی به بررسی عمیق‌تر اسناد تاریخی و باستان‌شناسی مرتبط با زرتشتیان این منطقه بپردازند و همچنین مطالعات تطبیقی با سایر جوامع مذهبی تحت فشار در ایران و سایر نقاط جهان انجام شود تا ابعاد گسترده‌تری از پایداری و تحول هویت‌های مذهبی آشکار گردد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Amouzgar, Z., & Tafazzoli, A. (1801). *History of the Zoroastrian Religion*. Nashr-e Daneshgahi.
- Ansari, B. (2019). *Analysis of the Zoroastrian Community after the Advent of Islam*. Miras-e Farhangi Publications.
- Choksy, J. K. (2020). *Conflict and Conciliation: Zoroastrians in Iran after Islam*. Ney.
- Hosseini-Tabar, M. (1813). *Cultural and Commercial Geography of the Persian Gulf*. SAMT.
- Ibn al-Balkhi. (1791). *Farsnameh*. Bonyad-e Farhang-e Iran Publications.
- Le Strange, G. (1792). *The Historical Geography of the Lands of the Eastern Caliphate*. Amir Kabir.
- Mojtahedzadeh, K. (1799). *The Persian Gulf and Its Religious Influences in the Sasanian Period*. Negah-e Moaser.
- Pourjam, A. (2024). *Dimensions of the Continued Presence of Zoroastrians on the Shores of the Persian Gulf from the Beginning of the Sasanian Era to the Buyids* [Persian Gulf University]. Bushehr.